

JERZY KUBIN

ORIENTACJA SOCJOTECHNICZNA W SOCJOLOGII

Trzy rodzaje badań zdają się ciągle dominować w socjologii: badania socjograficzne, opisujące z pomocą pojęć socjologicznych wybrane zbiorowości, stosunki społeczne, instytucje i procesy; badania teoretyczne, zmierzające do określenia zależności pomiędzy obserwowanymi zmiennymi socjologicznymi i badania metodologiczne. Każdy z tych rodzajów badań może być uprawiany bądź z myślą o służbie społecznej i zastosowaniach praktycznych, bądź z myślą o postępie samej wiedzy socjologicznej.

Na IV Ogólnopolskim Zjeździe Socjologów w Poznaniu w 1969 r. A. Podgórecki przedstawił postulat metodologicznej reorientacji socjologii teoretycznej. Badania teoretyczne jako instrument społecznej przemiany polegałyby na tym, że: „najpierw podejmowałoby się zagadnienie potrzeby zmiany, następnie kreśliło wizję tej zmiany społecznej, potem dobierało alternatywne środki do realizacji tak zakreślonych celów i w końcu poddawało weryfikacji zależności, na których byłyby oparte przypuszczalne relacje między środkami a celami”¹.

W wystąpieniu tym przedstawiamy wybrane wątki badań i dyskusji, które stanowią rozwinięcie idei socjotechnicznej reorientacji socjologii. Dotyczą one zwłaszcza:

- 1) poznania warunków stosowania badań i ich wyników w praktyce,
- 2) analizy aksjologicznej,
- 3) kolejności etapów postępowania celowościowego i
- 4) typologii zmiennych o różnym stopniu podatności na wpływ.

O ile jeszcze w końcu lat sześćdziesiątych wiodąca rola w rozwijaniu myśli socjotechnicznej przypadła polskim ośrodkom, o tyle w latach siedemdziesiątych obserwujemy stały rozwój badań socjotechnicznych za granicą, zwłaszcza w ZSRR, w Anglii i w Stanach Zjednoczonych AP. W Związku Radzieckim socjotechnika rozwija się jako wątek „naukowego kierowania społeczeństwem”², w Anglii, Danii, RFN i Austrii głównie ja-

¹ A. Podgórecki, *Praktyczne zastosowania socjologii*, w: *Teoria i badania socjologiczne a praktyka społeczna*. Wybór materiałów pod redakcją A. Kwileckiego. IV Ogólnopolski Zjazd Socjologów, Poznań 16-20 XII 1969 r. Warszawa 1972, s. 110.

² W. Afanasjew, *Naucznoje uprawienije obszczestwom*, wyd. 2, 1973. Przekład polski: *Naukowe zarządzanie społeczeństwem*, Warszawa 1976.

ko poznawanie warunków stosowania nauk społecznych w praktyce³, w Stanach Zjednoczonych jako „badania dla polityki”⁴ czy „analiza polityki”⁵.

I. NIEKTÓRE WARUNKI STOSOWANIA BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH I ICH WYNIKÓW W PRAKTYCE

Badania, których punktem wyjścia jest stwierdzenie potrzeby przemiany społecznej, nie są i nie mogą być badaniami akademickimi oderwanymi od instytucji i sił społecznych, które pragną przemian. Istotnym warunkiem sukcesu jest stałe współdziałanie badaczy z instytucjami i stowarzyszeniami zainteresowanymi w doskonaleniu życia społecznego. Współdziałanie takie zakłada zdolność instytucji zleceńodawcy do wytwarzania wartości, które mogą być podzielone przez ośrodki badań społecznych⁶. W Anglii badacze społeczni zatrudnieni w przemyśle z reguły akceptują dyrektorskie rozumienie użyteczności badań, stosownie do którego podnoszenie efektywności kierownictwa oznacza doskonalenie pracy każdego zatrudnionego. W badaniach B. Appleby i J. Ford nie stwierdzono, aby badacze społeczni zatrudnieni w przedsiębiorstwach wykazywali zaangażowanie po stronie prostych robotników czy kobiet zarabiających poniżej socjalnego minimum⁷.

Różnice w pojmowaniu służby społecznej między kadrą kierowniczą i badaczami społecznymi mogą sporadycznie występować w państwach socjalistycznych mimo braku antagonizmów klasowych. Doświadczenia znane jako błędy polityczne wskazują na takie ich źródła, jak: wąskie rozumienie partyjności, niedocenywanie pewnych ważnych wartości bądź pomijanie istotnych informacji. Płaszczyzną zbliżenia badaczy i decydentów

³ *Papers on Social Science Utilization*. Monograph 1. Centre for Utilisation of Social Science Research. Loughborough University of Technology, 1972. *The Utilization and Development of the Social Sciences as they Affect the Public Sector*. Copenhagen 1974, Danish Social Sciences Research Council; W. van den Daele, P. Weingart, *The Utilization of the Social Sciences in the Federal Republic of Germany. An Analysis of Factors of Resistance and Receptivity of Science to External Direction*. Bielefeld, b.d.; K. D. Knorr, *Die Verwertungsbedingungen sozialwissenschaftlicher Forschungsergebnisse im politischen System: Vorläufige Ergebnisse*. Österreichisches Jahrbuch für Soziologie 1975; K. D. Knorr, *Policy-makers Use of Social Science Knowledge: Symbolic or Instrumental?* Vienna, Institute for Advanced Studies.

⁴ J. S. Coleman: *Policy Research in the Social Sciences*. Morristown, N.Y. 1972.

⁵ R. A. Scott, A. Shore, *Sociology and Policy Analysis*. The American Sociologist 1974, tom 9.

⁶ A. B. Cherns, *Models for the Use of Research*. 1971 (powielone).

⁷ B. Appleby, J. Ford, *Some Aspects of the Application of Social Science and the Employment of Social Scientists in Industrial Organizations*. Centre for Utilization of Social Science Research. Loughborough University of Technology, 1970 (powielone).

jest szerokie, leninowskie rozumienie partyjności jako obiektywnego interesu mas pracujących w kraju i w świecie.

Badania socjotechniczne stają się elementem doskonalenia życia społecznego tylko wtedy, kiedy ma miejsce nie przerywana współpraca wszystkich zainteresowanych stron, organizowana jako proces wzajemnego uczenia się. Przekonują o tym zarówno norweskie badania nad udziałem robotników w zarządzaniu⁸, jak i doświadczenia polskie w dziedzinie współdziałania ekspertów i decydentów. Pisze o nich L. Gluck: „Jeżeli ekspertyza ma przyczynić się do rzeczywistej poprawy istniejącego stanu rzeczy, powinna być dziełem w pewnym sensie wspólnym, wyrazem wspólnego aktywnego udziału decydenta i eksperta w wymianie wiadomości, w wypracowaniu skutecznych, a zarazem realistycznych rekomendacji”⁹.

Nikt nie wątpi, że wartości związane z kanonami poprawności naukowej powinny kierować realizacją badań i analizą ich wyników. Podzielone natomiast są zdania co do tego, jakie wartości powinny rządzić formułowaniem problemów badawczych. Badacze nastawieni konformistycznie, a może tylko bardziej realistyczni, przyjmują, że świat praktyki określa wartości, jakie stanowią o formułowaniu problemu badań socjotechnicznych¹⁰. Inni, jak A. Podgórecki, rozwijają interwencyjny model socjotechniki. Analiza aksjologiczna w tym modelu zmierza do przewartościowania istniejącej hierarchii wartości, „może ona doprowadzić do wysunięcia na czoło nowych wartości, zepchnięcia w dół wartości innych, załamania porządku priorytetu itd.”¹¹

Jeżeli badania socjotechniczne mają być elementem doskonalenia życia społecznego, trudno przecenić znaczenie prawidłowej organizacji współpracy badaczy z instytucjami i stowarzyszeniami praktyki. Spośród niewielu studiów dotyczących wpływu kontekstu organizacyjnego badań społecznych na politykę w odpowiedniej dziedzinie, zasługują na uwagę wyniki uzyskane w Holandii przez M. van de Valla. Rozróżnił on cztery typy kontekstów stosownie do usytuowania badacza i problemu badawczego: 1) badacz zatrudniony przez organizację i zajmujący się wewnętrznymi sprawami danej organizacji (w omawianych badaniach socjolog analizujący objawy alienacji pracy w zakładzie przemysłowym), 2) badacz działający w ramach organizacji, lecz studiujący problem zewnętrzny (badacz miejskiej komórki planowania studiujący prawidłowości ruchu drogowego

⁸ E. Thorsrud, *A Strategy for Research and Social Change in Industry. A Report on the Industrial Democracy Project in Norway*. Social Science Information. 1970, IX-5.

⁹ L. Gluck: *O niektórych problemach współdziałania decydenta i eksperta*, w: *Stosowanie nauk społecznych w praktyce*. Praca zbiorowa pod redakcją J. Kubina i A. Podgóreckiego, Wrocław 1973.

¹⁰ J. Coleman: op. cit., przypis 4, s. 10.

¹¹ A. Podgórecki, *Interwencyjny model socjotechniki* (powielone).

w dzielnicach podmiejskich), 3) badacz spoza organizacji studiujący zagadnienia wewnętrzne organizacji (konsultant z zewnątrz analizujący wpływ tworzenia wielkich korporacji na średnie szczeble zarządzania) i 4) badacz z zewnątrz studiujący problem zewnętrzny (profesor uniwersytetu studiujący narkomanię wśród młodzieży na zlecenie agencji rządowej). Przedmiotem obserwacji był wpływ na politykę wyników 120 badań, w tym 40 z zakresu socjologii w przemyśle, 40 z zakresu planowania przestrzennego i 40 z zakresu zdrowia i opieki społecznej. Znalezione częściowo istotną tendencję mniejszego wpływu na politykę kontekstu zewnętrznego /zewnątrz niż trzech pozostałych rodzajów kontekstów. Kontekst wewnętrzny/wewnątrz wykazywał dominujący wpływ na politykę w dwóch dziedzinach, mniejszy natomiast w dziedzinie socjologii pracy. W dziedzinie socjologii przemysłowej (*industrial and labor relations*) kontekst wewnętrzny badacz/zewnętrzny problem wykazywał istotną tendencję większego wpływu na politykę niż pozostałe konteksty w trzech objętych obserwacją dziedzinach¹².

W Stanach Zjednoczonych w wyniku ostrej krytyki stanu wykorzystania badań dotowanych przez agencje rządowe¹³ obserwuje się obecnie tendencję odchodzenia od systemu badań dotowanych o dużej swobodzie badacza w kierunku ściśle określonych zleceń (*from grant-type reserch to contract-type work*)¹⁴.

W Polsce, w okresie między III a IV Zjazdem Socjologicznym liczba socjologów pracy zatrudnionych poza uniwersytetami co najmniej podwoiła się. W zakładach przemysłowych i ośrodkach badawczych 10 resortów pracowało w 1974 r. 225 socjologów¹⁵. Nie zawsze są oni właściwie wykorzystywani. W przemyśle maszynowym 37 osób zajmowało stanowiska nie związane z zawodem¹⁶. Wiele do życzenia pozostawia organizacja badań społecznych. Ciągłe przeważa zatrudnianie pojedynczych socjologów, nieliczne natomiast są odpowiednio wyposażone wieloosobowe ośrodki badań społecznych.

Wśród warunków stosowania nauk społecznych w praktyce wymienia się często znaczenie dobrej teorii. Twierdzenie, że nie ma nic bardziej użytecznego nad dobrą teorię przypomniał za L. E. Boltzmannem w 1970 r. P. Sztompka na sesji poświęconej stosowaniu nauk społecznych w prak-

¹² M. van de Vall, *Utilization and Methodology of Applied Social Research. Four Complementary Models*. The Journal of Applied Behavioral Science 1975, tom 11, nr 1, s. 32 - 33.

¹³ *The Use of Social Research in Federal Domestic Programs*. Staff Study for the Research and Technical Programs Subcommittee, Committee on Government Operation, House of Representatives, 90th Congress, 1967.

¹⁴ R. C. Rist, *Federal Funding of Social Science Research: The Emergent Transformation*. Human Organization. 1976.

¹⁵ E. Więckowska-Żyłowska, E. Zembrzuska, *Raport o stanie zatrudnienia socjologów, psychologów i pedagogów w przemyśle*. Warszawa 1974.

¹⁶ Ibidem.

tyce¹⁷. W 1976 r. J. Szczepański ponownie wyraził wiarę w „sprawdzone i rzetelne teorie”¹⁸.

Chroniczny brak sprawdzonych i rzetelnych teorii, zwłaszcza średniego zasięgu, nie jest jednak wynikiem niedopatrzenia ani „błędów w sztuce” socjologów. Zależności o wysokim stopniu ogólności uzyskują socjologowie i psychologowie społeczni przeważnie w warunkach laboratoryjnych. W rzeczywistości natomiast niemal każdy system czy układ społeczny jest indywidualnym i mało podobnym do innych połączeniem setek, jeżeli nie tysięcy pojedynczych zależności. Niewiele jest identycznych problemów społecznych. Jeśli już pozwolić sobie na parabolę, to warto sięgnąć do klasyka, jednego z największych: „Wszystkie szczęśliwe rodziny są podobne jedna do drugiej, pisał Lew Tołstoj w pierwszym zdaniu *Anny Kareniny*, a każda nieszczęśliwa jest nieszczęśliwa na swój sposób”. Są różne rodzaje nie uzasadnionej fluktuacji kadr w zakładzie przemysłowym, różne rodzaje niepokoju wśród studentów¹⁹. Nauki socjologiczne łatwiej zdobywają się na generalizacje historyczne. Często jednak zanim zostaną one sformułowane, zmienia się rzeczywistość, której dotyczyły. Tak na przykład uogólnienia wyniesione z badań nad socjalistyczną industrializacją w Polsce, dokonującą się w warunkach ekstensywnego wzrostu i politycznych „błędów i wypaczeń”, stanowią już dziś przewodnik po kraju sprzed ponad dwudziestu lat. Nie dają one podstaw do rekomendacji, jak tworzyć i realizować innowacje zapewniające naszej gospodarce trwałą i rosnącą udział w międzynarodowym podziale pracy. To zaś jest problem nr 1 obecnego okresu intensywnego wzrostu i zmniejszającego się zapotrzebowania na niekwalifikowaną pracę.

Zanim nauki socjologiczne stworzą rzetelne i sprawdzone teorie, badacze społeczni powinni uczestniczyć w projektowaniu zmian i organizować obserwacje dotyczące ich skuteczności. Następująca analogia dobrze ilustruje rolę badań socjotechnicznych. Są dwa sposoby oszacowania krzywej balistycznej pocisku artyleryjskiego. Pierwszy polega na wykorzystaniu teorii Newtona i obliczeniu pożądanego krzywej na podstawie znanej szybkości początkowej, odległości celu i stałego współczynnika grawitacji. Drugi sposób to wystrzelenie pocisku, spostrzeżenie gdzie on upada i korektura odchylenia przez odpowiednie, nowe ustawienie celu. Pierwszy sposób jest metodą elegancką, lecz często złą. Teoria, aby być użyteczną, musiałaby być znacznie bardziej wyrafinowana, uwzględniając wpływ oporu powietrza, siłę wiatru, efekt kształtu krzywej balistycznej i wiele

¹⁷ P. Sztompka, O złudności dylematu: teoria czy praktyka. W: Stosowanie nauk społecznych w praktyce. Ossolineum 1973.

¹⁸ J. Szczepański, *Stosowanie nauk społecznych w praktyce*. Nowe Drogi 1976, nr 6, s. 50.

¹⁹ Różnice między naukami ścisłymi i społecznymi omawiam szerzej w artykule: *Modele procesów stosowania nauki w praktyce w badaniach zagranicznych*, w: *Stosowanie nauk społecznych w praktyce*, Wrocław 1973.

innych czynników, a ponadto wszystkie obliczenia powinny być natychmiast dostępne. Stąd jednostki artyleryjskie chętniej odwołują się do meldunków wysuniętego do przodu obserwatora²⁰. Badania socjotechniczne mogą być okiem wysuniętego do przodu obserwatora, który informuje, czy osiągamy zamierzone cele. Badania socjotechniczne rozwijają własne techniki korekcyjne, odmienne od metod akademickich. Polegają one na przykład na zlecaniu badań na ten sam temat jednocześnie więcej niż jednemu zespołowi, przy czym każda grupa reprezentuje różne podejścia bądź powiązania z różnymi interesami zaangażowanych stron. Ocena wyników badań opiera się na opiniach oponentek i jest rezultatem dialektycznego procesu²¹.

Ważnym, a rzadko przestrzegającym warunkiem sukcesu jest swoisty tok postępowania celowościowego. Przedstawiony w pracy A. Podgóreckiego w 1962 r. został on w latach ostatnich znacznie rozbudowany²². Kierunek prac w tym zakresie przedstawiają następujące dwa fragmenty niniejszego artykułu.

II. ANALIZA AKSJOLOGICZNA

Tendencją ostatnich lat jest rosnąca rola socjologii i badań socjotechnicznych w zakresie współdziałania z decydentami i zainteresowanymi stronami w precyzowaniu systemów wartości i celów projektowania zmian. Tendencja ta znajduje wyraz w rozwoju studiów prognostycznych i aksjologicznych, a także w publicystyce. Jednym z licznych przykładów publicystyki może być dyskusja opublikowana w „Literaturze” (1973, nr 25) na temat: „O co pytać? Na co odpowiadać? Nauka a cele społeczne”. Nie wystarczy zgoda na cele ostateczne, społeczeństwo bez przymusu, w którym władza jest doskonałym przekąźnikiem uzgodnionych celów zbiorowych, pozbawionych sprzeczności, wszechstronny rozwój jednostki i zanik egoizmu w człowieku, praca jako żywioł osobotwórczy, doskonała komunikacja w stosunkach międzyludzkich, „coś w rodzaju zbiorowego wniebowstąpienia na skrzydłach starej humanistycznej aksjologii” (J. Strzelecki). Socjalizm naukowy w odróżnieniu od utopijnego określa warunki i etapy realizacji owych ostatecznych celów społecznych. W tym duchu W. Wesołowski podkreślał we wspomnianej dyskusji „znaczenie konkretyzacji metod ich osiągnięcia”.

Socjotechniczną orientację wzbogaca wkład socjologii organizacji stwierdzającej różnorakie uwarunkowania formułowania i realizacji celów instytucji i stowarzyszeń. Zależą one nie tylko od zmian w otoczeniu organizacji, lecz także od interesów osobistych wpływowych jednostek

²⁰ J. S. Coleman, op. cit., s. 4.

²¹ Ibidem, s. 10.

²² A. Podgórecki, Charakterystyka nauk praktycznych. Warszawa 1962.

i grup działających w organizacji. L. Kolarska notuje na marginesie przeglądu prac empirycznych wielość wyróżnianych kategorii celów: „Badacze wyróżniają cele założone, oficjalne i cele realizowane przez organizację, cele deklarowane i cele uznawane przez członków, cele okresu początku i cele aktualne, cele kierownictwa, pracowników i organów kontrolujących organizację, cele główne, uboczne i cele-środki, cele organizacji i cele osobiste członków itp.”²³.

Analiza aksjologiczna dotycząca zasad określania funkcjonalności instytucji ma podstawowe znaczenie dla badań operacyjnych opisujących skuteczność realizacji celów instytucji. Determinanty wzoru idealnego instytucji mogą być, zdaniem M. Łoś, ideologiczne, konwencjonalne, społeczne i systemowe. Oznacza to, że cele i wartości instytucji, a więc jej aksjologia może być: „wydedukowana z ogólnych założeń ustrojowych bądź ideologicznych, wydedukowana z pierwotnych, podstawowych celów, dla których instytucja została powołana, wyprowadzona i elastycznie modyfikowana na podstawie znajomości aktualnych oczekiwań społecznych pod adresem danej instytucji lub wężziej: potrzeb i oczekiwań odbiorców (adresatów) działalności instytucji, Określona na podstawie całościowej wizji systemu społecznego, w którym dana instytucja ma do spełnienia ściśle określoną, obiektywnie wyznaczoną rolę”²⁴. Analizie dysfunkcjonalności wewnętrznej instytucji służy 10 wskaźników A. Podgóreckiego²⁵. Przełożenie tych wskaźników na odpowiednie testy wydaje się mniej trudne niż pozyskanie zgody samej instytucji na poddanie się badaniu. Wyjaśnienia wymaga niepokojący zanik ducha samokrytyki. Prace zebrane w tomie *Socjotechniki* poświęconym funkcjonalności i dysfunkcjonalności instytucji zawierają obfity materiał krytyki apelującej o doskonalenie instytucji naukowych, wychowawczych, gospodarczych, administracji publicznej i służby zdrowia. Dalszych pogłębionych analiz wymagają zwłaszcza przypadki dysfunkcjonalności instytucji będącej produktem ubocznym procesów, które są zarówno nieuchronne, jak i cenne. Przykładem może być dysfunkcjonalność współczesnej medycyny, która „polega na wypaczeniu jej podstawowego celu: leczenia człowieka na rzecz leczenia przypadku choroby i poszczególnych chorych części organizmu”²⁶, co jest, zdaniem M. Sokołowskiej, ubocznym skutkiem specjalizacji lekarzy.

Cele wynikają z interesów i systemów wartości. „Wartości, piszą A. De-

²³ L. Kolarska, *Kształtowanie celów organizacyjnych*, w: *Organizacje. Socjologia struktur, procesów, ról*. Praca zbiorowa pod redakcją W. Morawskiego. Warszawa 1976, s. 221.

²⁴ M. Łoś: *Ekspertyza społeczna*. *Prakseologia* 1974, nr 1, s. 41.

²⁵ A. Podgórecki, *Patologia działania instytucji*, w: *Socjotechnika. Funkcjonalność i dysfunkcjonalność instytucji*. Praca zb. pod red. A. Podgóreckiego, Warszawa 1974, s. 61 - 67.

²⁶ M. Sokołowska, *Dysfunkcjonalność instytucji służby zdrowia*, w: *Socjotechnika ...*, s. 438.

lorme i A. Podgórecki, pozwalają określać podmiotom ich cele" ²⁷. Analiza aksjologiczna powinna, ich zdaniem, obejmować milcząco założenia wszelkiej działalności, określać zbiór wartości wyznaczających finalne cele i kontrolować stosunek wypracowanych dla konkretnej sytuacji zaleceń do wcześniej przyjętych wartości pierwotnych.

Systemy wartości są na ogół konfliktowe, toteż duże znaczenie ma opis zasad i procedur przewyższania konfliktów wartości. Są to zagadnienia stylów działania, którym szereg autorów poświęciło rozprawy opublikowane w trzecim tomie *Socjotechniki* w 1972 r.

Związki między normami moralnymi a dyrektywami socjotechniki omawia J. Goćkowski. „Normy moralne, pisze on, mają dla socjotechniki trojake znaczenie: 1) wskazań natury inspiracyjnej albo imperatywnej; 2) mierników ustalania zgodności albo niezgodności poczynañ z wartościami, którym należy hołdować i którym należy być wiernym; 3) współczynników ograniczania czy osłabiania albo rozszerzania, czy nasilania inwencji i aktywności socjotechnicznej" ²⁸.

Badania socjotechniczne realizowane w jakimkolwiek społeczeństwie nie są nigdy aksjologicznie neutralne. Służą one zawsze określonym grupom społecznym, ich interesom i wartościom. „Socjalistyczna inżynieria społeczna, pisze Cz. Czapow, poszukuje nie tylko rozwiązań utylitarnych, ale także reguł i koncepcji działania w oparciu o wartości i normy moralne etyki socjalistycznej, a więc w oparciu o respektowanie interesów społecznych klasy robotniczej i świata pracy" ²⁹. Socjalistyczna socjotechnika wyklucza manipulowanie ludźmi. „Istotne jest także to, iż nie ma tu żadnego sztywnego podziału na tych, którym przypisuje się rolę inicjatora sterowania i tych, którym się przypisuje rolę kontynuatora sterowania [...] Pracownik może być podwładnym, wykonując funkcje zawodowe, a równocześnie może jako członek rady robotniczej, rady oddziałowej związku zawodowego czy egzekutywy organizacji partyjnej pełnić funkcje polegające na inspirowaniu aktywności społecznej" ³⁰. Cechą wyróżniającą socjalistyczną inżynierię społeczną jest badanie wpływu oddziaływania sterującego na funkcjonowanie szerszych struktur społecznych i na przekształcanie ich zgodne z modelem społeczeństwa nastawionego na postęp ³¹.

Z wartościami klasy robotniczej współgrają wartości, które reprezentują dobro całej ludzkości. Słuszna więc wydaje się propozycja, aby etyka

²⁷ A. Delorme, A. Podgórecki, *Socjotechnika a wartości (uwagi metodologiczne)*. Wrocław 1975, Instytut Organizacji i Zarządzania Politechniki Wrocławskiej, Komunikat nr 88.

²⁸ J. Goćkowski, *Normy i oceny moralne a dyrektywy i metody socjotechniki*. Etyka 1973, nr 12, s. 85 - 86.

²⁹ Cz. Czapow: *Socjotechnika w zakładzie pracy*. Warszawa, 1975, s. 39.

³⁰ Ibidem, s. 40.

³¹ Ibidem, s. 41.

globalna jako poczucie odpowiedzialności za cały świat żyjący i za warunki zewnętrzne umożliwiające egzystowanie tego świata, stanowiła ostateczne kryterium wszelkiej patologii społecznej³².

III. ETAPY POSTĘPOWANIA CELOWOŚCIOWEGO

Z metodologicznego punktu widzenia istotę inżynierii społecznej stanowi „celowy (teleologiczny) paradygmat, który wyznacza porządek wzajemnie powiązanych, kolejnych kroków zapewniających sprawność działania”³³.

Uzasadnione wydają się trzy propozycje zmian i uzupełnień modyfikujące schemat przedstawiony w artykule A. Podgóreckiego *Logika praktycznego działania* (*Socjotechnika*, 1970) i powtórzony w angielskim wydaniu książki *Charakterystyka nauk praktycznych*³⁴.

1) Pierwsza propozycja dotyczy wstępnych kroków. Ustanowienie hierarchicznego porządku wartości właściwych dla ewentualnych środków i celów działania należy powiązać z wykonaniem dwóch początkowych zadań: ustalenia potrzeby zmian i sformułowania problemu praktycznego. Ustalenie potrzeby zmian, odpowiadające wymienionemu poprzednio postulatowi reorientacji socjologii teoretycznej, jest procesem politycznym włączającym wszystkie zainteresowane strony. Stanowiska zainteresowanych powinna ujawniać publiczna dyskusja. Inicjatywa zmian może wychodzić ze środowisk praktyki (resortów i rządu, zakładów pracy), organizacji i stowarzyszeń naukowych. Włączanie badań społecznych przebiega inaczej, kiedy są one przyciągane przez instytucje i stowarzyszenia praktyki, inaczej zaś kiedy ośrodki naukowe popychają praktykę. Te dwa procesy opisywano w dziedzinie interakcji nauk ścisłych i przemysłu: przyciąganie nauki przez przemysł (*science pull*) i popychanie przemysłu przez naukę (*science push*)³⁵. Analogiczne prawidłowości zdają się mieć miejsce również w dziedzinie problemów społecznych.

Zmiany wymaga jednak samo pojęcie problemu społecznego. Pojęcie „problem społeczny”, przyjmowane za J. Szczepańskim, oznacza „serie zjawisk, powiązanych lub niepowiązanych, występujących jednak w takich ilościach, że zwracają uwagę opinii publicznej i stają się przedmiotem troski członków zbiorowości”³⁶. Obok problemów zwracających uwa-

³² A. Podgórecki, *Problematyka patologii społecznej — próba syntezy*, w: *Zagadnienia patologii społecznej*. Praca zbiorowa pod red. A. Podgóreckiego. Warszawa 1976, s. 638 - 639.

³³ A. Podgórecki, *Technologia społeczna a podejmowanie decyzji*, w: *Problemy profilaktyki społecznej i resocjalizacji*. Prace Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Warszawa 1976, s. 3.

³⁴ A. Podgórecki, *Practical social sciences*. London 1977.

³⁵ G. Mensch, *Institutional Barriers to the Science and Technology Interaction*, w: *Technology Transfer*, Noordhoff-Leiden 1974.

³⁶ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa 1970, s. 494.

gę opinii publicznej należy wyróżnić problemy dostrzegane początkowo jedynie w wąskich kręgach uczonych lub przywódców politycznych. Przykładem problemu społecznego, który sformułowany został wcześniej w kręgach uczonych, zanim zyskał szerszy rozgłos, może być problem następstw społecznych kryzysu energetycznego. Ujawnianie tego rodzaju problemów stało się specjalnością futurologów. Rozróżnienie dwóch wymienionych typów problemów społecznych jest ważne zarówno ze względu na proces formowania problemu, jak i procesy towarzyszące projektowaniu i realizacji zmian. W przypadku problemów społecznych budzących zaniepokojenie szerokich kręgów społecznych, ośrodki decyzyjne skłonne są pod społeczną presją kierować do ośrodków naukowych „zamówienia” na ekspertyzy lub badania. Zamówione raporty są na ogół rozpatrywane i dyskutowane. W przypadku problemów społecznych, na które wskazują badania nie zamówione, sytuacja bywa różna. Problem, na który wskazują badacze, nieraz szokujący, jest źle zrozumiany, lekceważony, a zamówiona ekspertyza — przemilczana. Przykładem podobnych reakcji było przyjęcie niektórych twierdzeń ekspertyzy Instytutu Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji wykonanej w IV kwartale 1973 r. i opublikowanej w raporcie pt. „Diagnostyczny obraz niektórych trudnych problemów społeczeństwa polskiego oraz refleksje socjotechniczne”. Badania naukowe są, jak dotąd, tylko jednym i to przeważnie nie najważniejszym czynnikiem określania „problemu społecznego”. Pozycja społeczna grup uwikłanych w „problemy” i przetargi polityczne często wywierają silniejszy wpływ na samo rozumienie problemów społecznych niż racje merytoryczne. J. Kurczewski zaproponował zastąpienie pojęcia „skuteczności” pojęciem „racjonalności”³⁷. Analizy racjonalności subiektywnej pokazują jej różnorodne uwarunkowania społeczne. Tak na przykład J. Staniszkis pokazała, jak w następstwie stosowania tzw. mieszanej formuły zarządzania narasta kolizja między racjonalnością mikro (w skali przedsiębiorstw) i racjonalnością makro (w skali interesu ogólnospołecznego)³⁸. Określenie problemu w toku tzw. uzgodnień międzyinstytucjonalnych często prowadzi do szkodliwego zacierania różnic zdań. „Pozór uzgodnienia, wymęczony kompromis, często będący wynikiem znużenia i obopólnego braku argumentów, jest po prostu zubożeniem zasobu informacji oraz wyrazem zwyrodnienia procesów przeddecyzyjnych”³⁹.

W badaniach akademickich problem wynika z potrzeb rozwoju dyscypliny, dla badań socjotechnicznych problem powstaje z przełożenia na język badań problemu praktycznego. Kiedy komitet ekspertów dla opracowania raportu o stanie oświaty w PRL miał ocenić funkcjonowanie aktual-

³⁷ J. Kurczewski, *Kilka uwag o badaniach i teoriach socjotechnicznych*. Prak-seologia 1974, nr 1.

³⁸ J. Staniszkis, *Struktura jako rezultat procesów adaptacyjnych organizacji*, w: *Organizacje*. Praca zbiorowa pod red. W. Morawskiego, Warszawa 1976.

³⁹ L. Gluck: *Proces decyzyjny i ekspertyza*, w: *Socjotechnika...*, 1974, s. 107.

nego systemu oświaty, jednym z pierwszych spostrzeżeń było stwierdzenie, że „stosowane kryteria oceny efektywności systemu oświatowego są niezmiernie zróżnicowane [...], system ten jest inaczej oceniany przez uczniów, inaczej przez zakłady pracy zatrudniające absolwenta tego systemu”⁴⁰. Dla mnie osobiście, notuje przewodniczący Komitetu, było pewnym zaskoczeniem, że nauki pedagogiczne tak mało poświęcały uwagi zagadnieniu wypracowania układu kryteriów ocen szkolnictwa”⁴¹. Jednym z wyjaśnień tego zjawiska zdaje się być fakt, że nauki pedagogiczne, jakkolwiek są naukami praktycznymi, mogą być i przeważnie są uprawiane w stylu akademickim, dyscyplinowym, a nie socjotechnicznie. Sformułowanie problemu wymaga często rozszyfrowania znaczeń przywiązywanych do tych samych pojęć przez różne grupy. Ten sam moment akcentuje J. Coleman na przykładzie własnych badań dotyczących równości szans oświatowych w USA. Punktem wyjścia była uchwała Kongresu, podjęta prawdopodobnie z inicjatywy ministerstwa sprawiedliwości i zobowiązująca do stwierdzenia w drodze odpowiednich badań, czy nie mają miejsca akty dyskryminacji rasowej, narodowościowej czy religijnej. Kiedy ministerstwo sprawiedliwości w toku procedury kongresowej straciło zainteresowanie uchwałą, sprawę podjęło kilku senatorów. Przegląd ich wypowiedzi ujawnił rozmaite rozumienia pojęcia szans oświatowych. Badania zaprojektowano więc tak, aby uzyskać dane do odpowiedzi wszystkim zainteresowanym. Podjęto analizę pięciu rodzajów nierówności szans oświatowych⁴².

Problem praktyczny nie jest na ogół problemem, który mógłby być rozwiązany przez studia i wyniki badań z zakresu jednej dyscypliny. Stąd badania socjotechniczne powinny być organizowane jako badania wielodyscyplinowe. Tak na przykład analiza biurokratyzmu wymaga zjednoczenia wysiłków przedstawicieli co najmniej czterech dyscyplin: nauk prawnych organizacyjnych, socjologicznych i psychologicznych. Każda z tych specjalności inaczej określa biurokratyzm, toteż dodatkowym wstępnym problemem badań socjotechnicznych jest poszukiwanie wspólnych miar i syntez.

2) Stosownie do opisanego przez A. Podgóreckiego toku postępowania celowościowego ocena sytuacji stanowiącej problem społeczny następuje po dokonaniu wstępnej diagnozy. J. Kwaśniewski proponuje, aby oceny takiej dokonywać nie po diagnozie wstępnej, lecz w jej trakcie i pisze: „tzw. diagnoza w szerokim sensie powinna polegać nie tylko na wyjaśnieniu przyczyn istniejącego stanu rzeczy, ile na dokładnym ustaleniu społecz-

⁴⁰ J. Szczepański, „O metodologii przygotowania raportu o stanie oświaty”. Referat na konferencję „Ekspertyzy socjotechniczne” zorganizowaną przez Sekcję Socjotechniki Polskiego Towarzystwa Socjologicznego w dniach 10 - 12 II 1972 r. w Jabłonie, s. 4 - 5.

⁴¹ *ibidem*, s. 5.

⁴² J. S. Coleman, *op. cit.*, s. 7 - 8.

nych, psychologicznych i instytucjonalnych mechanizmów 'produkujących' w danym systemie społecznym zjawiska bądź procesy szczególnie pożądane ze względu na cele planowanych zmian. Postulat ten wydaje się doniosły nie tylko ze względu na przyjęte przez nas założenie o priorytecie socjotechniki kreatywnej. Wiąże się on również z problemem uzasadniania zabiegów socjotechnicznych. Inaczej niż to proponuje A. Podgórecki, należałoby przyjąć, że uzasadnienie hipotezy dotyczącej właściwości i skuteczności środków (zmiennie niezależne manipulowalne) planowanej zmiany (zmiennie zależne) powinno się opierać głównie na wynikach badań diagnostycznych, a nie na wiedzy teoretycznej"⁴³.

J. Kwaśniewski zakłada, że każdy tzw. „pożądany stan rzeczy”, każda „wizja społeczna” ma swojego rodzaju „załączki”, desygnaty w istniejącej rzeczywistości społecznej, natomiast każda racjonalna kierowana zmiana społeczna polega jedynie na dążeniu do upowszechnienia czy utrwalenia lub wszczęcia pożądanych ze względu na określone wartości elementów jakiegoś istniejącego, dającego się badać empirycznie stanu rzeczy⁴⁴. Diagnoza wstępna, zamiast funkcji ogólnego rozpoznania, powinna mieć charakter wyraźnie ukierunkowanego poszukiwania pożądanych stanów rzeczy i mechanizmów, na których można oprzeć kształtowanie takich stanów. Każdy problem, podkreśla J. Kwaśniewski, wobec którego staje socjotechnik, ma zawsze postać pytania o skuteczne środki reakcji jakiegoś pożądanego stanu rzeczy⁴⁵.

Propozycję J. Kwaśniewskiego należy uzupełnić postulatem poszukiwania w toku diagnozy wstępnej również sił i mechanizmów blokujących uruchomienie czynników, które mogą działać w kierunku ukształtowania pożądanych zmian. Stąd już tylko mały krok do trzeciej propozycji: połączenia diagnozy wstępnej w ujęciu J. Kwaśniewskiego z projektowaniem idealnych systemów społecznych.

3) Koncepcja systemu idealnego w projektowaniu pochodzi od G. Nadlera⁴⁶. Wyróżnia on trzy poziomy systemu idealnego: teoretyczny system idealny, maksymalny system idealny i system idealny możliwy do wykonania. System teoretycznie idealny jest systemem, w którym uzyskuje się zamierzone rezultaty bez ponoszenia jakichkolwiek kosztów. Ideał taki, w zasadzie nieosiągalny, ma sens w przypadku rozwiązywania jakiegoś szerszego problemu, kiedy to może okazać się, że zadanie projektowanego systemu staje się w ogóle zbędne i można je pominąć. System maksymalnie idealny określa możliwości w dalszej perspektywie, zależne od uzyskania rozwiązań dziś nie istniejących. Przykładem może być wynalezienie skutecznych metod rozwijania w skali masowej twórczego myślenia. Wyo-

⁴³ J. Kwaśniewski: O nowy styl badań, teorii i działalności. *Prakseologia*. 1974 Nr 1, s. 237.

⁴⁴ Ibidem, s. 236.

⁴⁵ Ibidem, s. 236.

⁴⁶ G. Nadler, *Work Systems Design: The IDEALS Concept*. Homewood 1967.

brażenie systemu maksymalnie idealnego jest użyteczne jako wytyczna dla perspektywicznego doskonalenia systemu i jako źródło badań rozwojowych. System idealny możliwy do wykonania realizuje funkcję podstawową na podstawie dostępnej wiedzy. Nie sądzę, aby kryterium kosztu miało być jedynym kryterium optymalizacji. Kryterium takim powinno być — zgodnie z ideami socjalizmu — zaspokojenie istotnych potrzeb społecznych, koszty natomiast powinny obejmować również szacunkowe obliczenia kosztów społecznych niewymiernych ekonomicznie.

Każdy system powinien być zaprojektowany z uwzględnieniem: głównego zadania, pożądanych rezultatów i ewentualnych ubocznych efektów, dostarczanych materiałów i środków („wejść”), metod i procedur przekształcenia „wejść” w „wyjścia” (rezultaty), otoczenia społecznego i fizycznego, czynników katalizujących przekształcenia stanów wejściowych w rezultaty i czynników ludzkich. Każdy z elementów systemu działania powinien być ponadto charakteryzowany w pięciu kategoriach: podstawowych (co, jak, gdzie i kto), tempa, kontroli, stosunku do innych systemów lub podsystemów i antycypowanych zmian w przyszłości⁴⁷. Projektowanie pracy metodą systemów idealnych stosował G. Nadler z powodzeniem do tak różnych zadań, jak: czynności kredytowe towarzystwa naftowego, program kształcenia inżynierów, dystrybucja wyrobów czy reorganizacja wyposażenia przedsiębiorstwa stolarki budowlanej. Obecny etap rozwoju metodologii projektowania przynosi pierwsze próby wyodrębnienia projektowania społecznych systemów działania jako specjalizacji różnej od projektowania formalnych organizacji. Jednocześnie etap ten cechują próby uogólniania metod, przenoszenia metod wypróbowanych w jednej dziedzinie do innych dziedzin. Jednym z przykładów może być metoda systematycznego przeklasyfikowania istniejących funkcji zastosowana przy projektowaniu bezpiecznej w użyciu brzytwy, sklepów samoobsługowych i silników odrzutowych⁴⁸. Pierwsza próba zastosowania metody systemów idealnych do projektowania społecznych systemów działania w Polsce dotyczy optymalizacji społecznego systemu rozwoju i wdrażania innowacji⁴⁹.

Diagnoza wstępna w ujęciu J. Kwaśniewskiego wraz z proponowanym jej uzupełnieniem powinna obejmować następujące etapy: 1) identyfikację obszaru zainteresowania, 2) obserwację i studia literaturowe, niezbędne do oceny istniejącego stanu rzeczy i zaprojektowania systemu maksymalnie idealnego oraz systemu idealnego możliwego do wykonania, 3) analizę czynników sprzyjających ukształtowaniu systemu idealnego i czynników ograniczających realizację zaprojektowanego systemu.

⁴⁷ G. Nadler, *A Framework for Research into Planning and Design*. 1975.

⁴⁸ Ch. Jones, *Metody projektowania*. 1974, s. 30 - 31, (powielone).

⁴⁹ J. Kubin, Założenia projektu badań eksperymentalnych nt. optymalizacji społecznego systemu rozwoju i wdrażania innowacji. Opracowanie wykonane na zlecenie Komitetu Naukoznawstwa PAN, 1976, (maszynopis).

Następstwem proponowanych modyfikacji są też zmiany dotyczące formułowania hipotez (czwarte posunięcie w toku postępowania celowościowego A. Podgóreckiego) i przygotowania planu działania (piąte posunięcie). Formułowanie hipotez powinno obejmować przede wszystkim określenie relacji między zakładanymi celami i możliwymi do zastosowania środkami działania, natomiast plan działania obejmowałby głównie metody i procedury uruchamiania czynników działających na rzecz postulowanych zmian i usuwania czynników ograniczających funkcjonowanie zaprojektowanego społecznego systemu działania.

Tok postępowania celowościowego obejmuje w rezultacie przyjęcia proponowanych modyfikacji następujące posunięcia:

- 1) ustalenie potrzeby zmian i sformułowanie problemu praktycznego;
- 2) określenie celów zmian i hierarchii przyjmowanych wartości;
- 3) diagnoza wstępna obejmująca: a) identyfikację obszaru zainteresowań, b) obserwację i studia literaturowe niezbędne do oceny istniejącego stanu rzeczy i zaprojektowania idealnego systemu działania, c) zaprojektowanie maksymalnie idealnego systemu i systemu idealnego możliwego do wykonania, d) analizę czynników sprzyjających ukształtowaniu systemu idealnego i czynników ograniczających realizację zaprojektowanego systemu;
- 4) formułowanie hipotez dotyczących relacji między zakładanymi celami, przyjmowanymi wartościami i możliwymi do zastosowania środkami oraz uzasadnienie zakładanych hipotez;
- 5) przygotowanie planu działania łącznie z identyfikacją sił społecznych zdolnych do uruchomienia i stosowania proponowanych środków;
- 6) uzgodnienie planu i kierunków działania z siłami wiodącymi;
- 7) realizacja planu;
- 8) prowadzenie badań oceniających stopień realizacji zakładanych celów, weryfikacja hipotez dotyczących relacji między zastosowanymi środkami i osiągniętymi rezultatami.

W diagnozie wstępnej i następującym po niej formułowaniu relacji między celami i środkami działania, kluczowe znaczenie ma wyróżnienie i określenie roli czynników społecznych o różnej podatności na celowe kształtowanie. Tej sprawie poświęcamy dalsze uwagi.

IV. TYPOLOGIA ZMIENNYCH PODATNYCH NA WPLYW

Marksistowskie analizy dotyczące roli ruchu rewolucyjnego i roli jednostki w historii, roli poznania obiektywnych prawidłowości rozwoju społecznego stanowią ważne wątki rozważań o zmiennych podatnych na wpływ. Spośród dwudziestowiecznych prekursorów socjotechniki L. Petrażycki zwracał uwagę na zależności o różnej podatności na wpływ, kiedy rozróżniał dwa gatunki przewidywań warunkowych: „1) takie, w których to, co stanowi warunek tego, co się przewiduje, a więc i samo to, co się przewiduje, nie zależy od ludzkiej woli i postępowania i 2) takie, w

których urzeczywistnienie albo nieurzeczywistnienie warunku, a więc i samego tego, co się przewiduje, zależy od ludzkiej woli i postępowania, znajduje się w ludzkiej władzy i rozporządzeniu — można je nazwać przewidywaniami potestatywnymi (od *potestas* — władza, możność rozporządzenia) [...]”⁵⁰.

Podatność na wpływ nie jest jedynie obiektywną właściwością rzeczy i związku zdarzeń; jest przede wszystkim funkcją ludzkiego poznania związków i zależności między zjawiskami. W tym sensie każda rzetelna teoria naukowa zawiera implikacje socjotechniczne. A. Schaff dowodzi w tym duchu socjotechnicznych walorów marksistowskiej teorii alienacji⁵¹.

Na gruncie teorii o różnym stopniu ogólności można wyróżniać zmienne definiowane w kategoriach uniwersalnych, powiązane określonymi współzależnościami w każdym społeczeństwie i zmienne występujące w zależnościach stwierdzalnych w niektórych społeczeństwach czy systemach społecznych. Pierwsze są zmiennymi ogólnych praw nauki, drugie zmiennymi generalizacji historycznych⁵². Z punktu widzenia mocy powiązań wyróżnia się zmienne nominalne, porządkowe, interwałowe i ilorazowe.

Wspólna cecha podejścia akademickiego, czy jak je określa J. Coleman — dyscyplinowego — polega na ustaleniu związków między dwiema głównymi zmiennymi: zmienną zależną i zmienną niezależną. Inaczej jest w badaniach służących podejmowaniu decyzji politycznych. W badaniach tych mamy do czynienia z pewnymi rezultatami polityki, zamierzonymi lub nie zamierzonymi, które jednak też powinny być przedmiotem obserwacji. Występują tu, jak pisze J. Coleman, „zmienne polityki” (*policy variables*), to jest „te zmienne, które mogą być lub były poddane kontroli polityki”, a także „zmienne sytuacyjne” nie podlegające takiej kontroli⁵³. Te dwa typy zmiennych powinny być różnie traktowane w badaniach o orientacji socjotechnicznej. Badania te dotyczą bowiem oddziaływania środków zastosowanych w toku realizacji planu działania i efektów tego działania, a nie zmiennych sytuacyjnych, chyba że zmienne te są w stanie zakłócić wpływ środków na zakładane efekty.

W jednej z dyskusji, jaką wywołała kwestia zmiennych podatnych na wpływ, S. Andreski zapytał: „podatnych na czyj wpływ”? Pytanie to nasyca potrzebę typologii zmiennych z punktu widzenia, kto na kogo oddziałuje. Ograniczenie perspektywy poznawczej amerykańskich „badań dla polityki” polega na tym, że są to niemal wyłącznie badania dla admi-

⁵⁰ L. Petrażycki, *O różnych gatunkach przewidywań i o znaczeniu praktycznym teorii*. Prace Socjologiczne Koła Socjologicznego Studentów Uniwersytetu Warszawskiego im. Leona Petrażyckiego. Warszawa 1935, Rocznik I, przedruk w: *Prakseologia*, 1974, nr 1.

⁵¹ A. Schaff, *Die Marxsche Entfremdungstheorie und die Soziotechnik*. Wissenschaft und Weltbild 1975, nr 4.

⁵² S. Nowak, *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa 1970, s. 130.

⁵³ J. Coleman, op. cit., s. 5.

nistracji. Zmierzają one do określania możliwości oddziaływania programów federalnych albo stanowych realizowanych przez agencje rządowe. W badaniach socjotechnicznych ujmuje się szerzej podmioty sterujące. Przyjmując za A. Podgóreckim, że typowym oddziaływaniem socjotechnicznym jest oddziaływanie grupy społecznej na grupę społeczną⁵⁴, zagadnienie sprowadza się do typologii oddziaływania grup społecznych. Działania jednostek ujmowane są na gruncie ich ról społecznych w organizacjach, instytucjach i szerszych zbiorowościach. Stąd w ramach typologii oddziaływania grup na grupy należy również ujmować zagadnienia ograniczników mocy decydenckiej⁵⁵. Nauki polityczne i socjologiczne zawierają liczne propozycje dotyczące klasyfikacji grup społecznych, jeśli więc potrzeba wspomnianej typologii nie miałyby być jeszcze jednym badaniem dyscyplinowym albo oderwanym od praktyki zajęciem akademickim, należałoby określić istotne dla działalności socjotechnicznej kryteria. Jednym z takich kryteriów jest siła oddziaływania.

Siła oddziaływania grupy zależy m.in. od takich czynników, jak: liczebność grupy, jej integracja, ideowe i zawodowe kwalifikacje członków grupy, dysponowanie środkami technicznego oddziaływania i innymi zasobami materialnymi i kapitałowymi, stosowane metody oddziaływania, powiązanie i współdziałanie z innymi grupami o różnym stopniu siły oddziaływania.

Siła oddziaływania powinna być ponadto relatywizowana do przedmiotu. „Łatwo jest cesarzom wydawać prawa, jako że mają po temu władzę, ale niełatwo wydawać prawa użyteczne, bo do tego potrzebny jest rozum”⁵⁶. Polityka prawa określa współcześnie warunki metodologiczne skutecznej działalności legislacyjnej⁵⁷. Inaczej wypada określić siłę oddziaływania grupy, jeśli jej przedmiotem są systemy wartości panujące w społeczeństwie lub kształtowanie motywacji w skali masowej.

Niedostatki dotychczasowych badań socjologicznych związane z brakiem właściwych wskaźników charakteryzujących siłę oddziaływania grupy pokazują m.in. badania nad rolą środków masowej informacji w zakresie kształtowania opinii i postaw. W badaniach tych rzadko charakteryzowano w sposób adekwatny grupy nadawców w zakresie ich powiązania z innymi grupami, zwłaszcza grupami panującymi, wpływ systemów wartości szerszych zbiorowości na działalność grupy nadawców, zróżnicowanie postaw i stanowisk w samej grupie nadawców, stosowane metody oddziaływania. Braki te nie pozwalają określić siły oddziaływania radia, TV, prasy i filmu w dziedzinie kształtowania postaw w skali masowej.

⁵⁴ A. Podgórecki, *Oddziaływanie na jednostkę i grupę społeczną*, w: *Socjotechnika* ... 1970.

⁵⁵ L. Gluck, op. cit., przypis 9.

⁵⁶ Libianos — mowa na cześć Juliana Apostaty. Cyt. za Cz. Czapów, A. Podgórecki, *Socjotechnika — podstawowe pojęcia i problemy*, w: *Socjotechnika*... 1972.

⁵⁷ A. Podgórecki, *Założenia polityki prawa*. Warszawa 1957; tegoż, *Zarys socjologii prawa*. Warszawa 1971.

Nie wystarczy zatem pytać, co można uzyskać przez władzę, przez wychowanie, przez prawo, przez środki masowego oddziaływania, bez określenia, jaka grupa i jak silna dysponuje władzą, organizuje wychowanie, wydaje i egzekwuje prawa, decyduje o treściach oddziaływania przez środki masowej informacji.

Wśród środków, jakimi posługują się grupy społeczne, można wyróżnić następujące kategorie:

- środki przymusu, w tym prawo, sprawowanie władzy administracyjnej, środki ekonomiczne (m.in. polityka płac, polityka podatkowa),
- metody zarządzania i kierowania, w tym polityka personalna, zmiany organizacyjne,
- wychowanie, doskonalenie i propaganda, w tym różne formy przekonywania,
- manipulacja, w której „wykorzystuje się mechanizmy oddziaływania, nie wykładając wprost celów”⁵⁸,
- tworzenie i kształtowanie ruchów społecznych,
- środki techniczne, w tym łączność, transport, komputery, maszyny uczące i inne,
- środki biologiczne, m. in. pigułki antykoncepcyjne, zapobieganie chorobom dziedzicznym.

Intuicja i potoczne obserwacje pokazują, w jakim stopniu różne grupy sterujące posługują się wymienionymi środkami, brak natomiast systematycznych badań, w jaki sposób nimi się posługują i jak dalece grupy te modyfikują metody posługiwania się tymi środkami. Wymienione środki można dzielić i rozpatrywać z punktu widzenia właściwości ich stosowania dla realizacji zakładanych celów i przyjmowanych systemów wartości. Chodzi tu nie tylko o stare zagadnienie „uświęcania środków” przez cele, lecz o analizę spójności działań. Można by na przykład objąć badaniem oceniającym stosowanie takiego instrumentu polityki kadrowej, jak tzw. „nomenklatura stanowisk kierowniczych” z punktu widzenia spójności tego instrumentu z założeniem rozwoju ludowładztwa i samorządu.

Swoiste cechy rozmaitych rodzajów polityki społecznej powinny znajdować zróżnicowane odbicie w założeniach badań socjotechnicznych. J. Coleman w cytowanym artykule wyróżnia m.in. dwa rodzaje polityki, wyznaczające odmienne schematy badań: politykę rozdziału zasobów i politykę wielostopniowej realizacji programu zmian. Polityka rozdziału zasobów może być oceniona przez śledzenie przepływu zasobów w określonym systemie społecznym. Polityka wielostopniowej realizacji programu wymaga rozróżnienia w badaniach oceniających bezpośrednich wykonawców i miejsca ostatecznego rezultatu (np. od ministerstwa jako wykonawcy zaletę reformy ustroju szkolnego do młodzieży szkolnej — przykład własny, J.K.).

⁵⁸ R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure* 1959, The Free Press, s. 419.

Do stosunkowo podatnych na wpływ skłonni jesteśmy zaliczać zasady i metody wynagradzania pracowników, jednak procedura zmian w tej dziedzinie jest nie tylko skomplikowana w skali ogólnokrajowej, lecz także w zakresie kompetencji jednego resortu. W 1974 r. Zespół Badań Społecznych, kierowany przez A. Sarapatę, przeprowadził eksperyment dotyczący wpływu sześciu sposobów wynagradzania za wydajność pracy. Mimo uzyskania stosunkowo jednoznacznych i statystycznie istotnych wyników pokazujących wyższość normy zespołowej i normy indywidualnej nad innymi sposobami wynagradzania⁵⁹, zalecenia wynikające z eksperymentu nie zostały przełożone na wytyczne resortowe do końca 1976 r., tj. w ciągu dwóch lat⁶⁰. Natomiast mniej jednoznaczne wyniki obserwacji i dyskusji nad stosowaniem różnych metod oceny pracowników⁶¹ nie przeszkodziły opracowaniu wytycznych regulujących w skali ogólnokrajowej zasady okresowego oceniania pracowników w państwowych jednostkach organizacyjnych w skali ogólnokrajowej⁶². Planowanie i kształtowanie socjalistycznych stosunków współdziałania jest od dziesiątków lat codzienną praktyką w instytucjach i organizacjach na różnych szczeblach, a jednak nie mamy dobrych studiów oceniających efekty różnych metod stosowanych w tej dziedzinie przez rozmaite podmioty sterowania.

Wprowadzanie parametrycznych metod sterowania organizacjami gospodarczymi w miejsce dominujących w latach sześćdziesiątych metod nakazowych stanowi nie napisany rozdział historii ostatnich lat.

Podmioty sterowania przyswajają sobie nowe metody oddziaływania w toku konfrontacji z metodami stosowanymi poprzednio, niezależnie od tego, czy sprawa dotyczy metod wynagradzania pracowników, ich oceny, planowania czy sterowania organizacjami gospodarczymi. Stąd pewne prawidłowości przyswajania innowacji mogą być traktowane jako wyjściowe hipotezy na temat procesów warunkujących opanowywanie nowych metod socjotechnicznego oddziaływania przez podmioty sterujące.

Stosunkowo mało podatne na wpływ rozmaitych podmiotów sterowa-

⁵⁹ J. Moskalewicz, *Socjotechniczna rola form plac. Wyniki eksperymentu*. Referat na konferencję: „Socjotechnika w zakładzie pracy” zorganizowaną przez Zakład Badań Społecznych Instytutu Organizacji Przemysłu Maszynowego i Sekcję Socjotechniki Polskiego Towarzystwa Socjologicznego w Halinie, 5 - 7 V 1976, (powielone).

⁶⁰ Informacja ustna A. Sarapaty.

⁶¹ S. Kowalewski, *Oceny pracowników*. Humanizm Pracy 1972, nr 3; Uwagi polemiczne w sprawie artykułu T. Sieczyńskiego: *System ocen okresowych w instytucji centralnej administracji państwowej* oraz T. Sieczyński, *Odpowiedź na uwagi polemiczne S. Kowalewskiego*. Humanizm Pracy 1973, nr 1. E. Kuliga: *Problem ocen pracowniczych. Rozwiązanie praktyczne*, Humanizacja Pracy 1975, nr 2. J. Łęgowski, J. Szybiak, *Rodzaje i źródła ograniczeń wdrażania i stosowania oceny kadry kierowniczej*, w: *Polityka kadrowa w zakładzie pracy*, pod red. J. Łęgowskiego, Warszawa 1976.

⁶² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Pracy, Płac i Spraw Socjalnych 1974, nr 11, poz. 21.

nia wydają się takie zmienne, jak aspiracje oświatowe klas i warstw społecznych, hierarchie wartości panujące w organizacjach społecznych, prestiż rozmaitych zawodów.

Celowe kształtowanie nowych ról społecznych jest procesem trudnym i mało poznanym. Tak na przykład bardzo ważne dla przebiegu rewolucji naukowo-technicznej w Polsce role nieprofesjonalnych badaczy zatrudnionych w instytucjach praktyki społecznej i inne role łącznikowe między nauką i praktyką, doczekały się zaledwie wstępnych studiów⁶³. Mimo aktywnego udziału socjologów w wielu działaniach i instytucjach praktyki społecznej w Polsce, w ciągu ostatnich 20 lat, w dalszym ciągu role społeczne socjologów poza ośrodkami badawczymi są nieokreślone. Role te, pisze W. Kwaśniewicz, „są nie tylko wysoce zróżnicowane, ale także trudne do precyzyjnego wyabstrahowania i zdefiniowania”⁶⁴. Wymienionym zmiennym o różnym stopniu podatności na wpływ przeciwstawia się niekiedy zmienne, które wydają się być zupełnie niepodatne na wpływ, takie jak wiek, płeć, narodowość. Wydaje się oczywiste, że żadna grupa nie ma wpływu na strukturę wieku czy płci innej grupy. Zagadnienie jednak wygląda inaczej z punktu widzenia projektowania programów zmian. W programie zmiany struktury społecznej inteligencji w Polsce Ludowej zmienną kontrolowaną było pochodzenie społeczne kandydatów na studia wyższe.

W jednym z eksperymentów zaprojektowanych w ramach programu walki z biedą w Stanach Zjednoczonych, takie zmienne jak wiek, płeć i przynależność narodowościowa stanowiły główne czynniki regulujące zasady stosowania tzw. podatku ujemnego, były zatem zmiennymi kontrolowanymi. Do zmiennych niepodatnych na operacje administracyjne zaliczono m.in. takie zmienne skorelowane z biedą, jak wzory konsumpcji, sposoby spędzania wolnego czasu, przeświadczenie o zdolności panowania nad własnym losem, podział pracy w rodzinie i jej stabilność⁶⁵.

Dyskusje nad zmiennymi podatnymi na wpływ przyniosły, jak dotąd, więcej znaków zapytania niż zgodnych ustaleń. Taki jest jednak zwykle rezultat wejścia na nowe szlaki.

V. PODSUMOWANIE

Orientacja socjotechniczna jest propozycją swoistego uprawiania badań socjologicznych. Od badań dyscyplinowych czy akademickich różni się tym, że:

⁶³ J. Ejsmond, *Nieprofesjonalni naukowcy*, (maszynopis) 1976. W. Jędrzycki, *Socjolog w zakładzie pracy*. Wrocław 1971.

⁶⁴ W. Kwaśniewicz, *Uniwersyteckie nauczanie socjologii a społeczne role socjologów*. Studia Socjologiczne 1976, nr 2, s. 21.

⁶⁵ R. A. Scott, A. Shore, op. cit., przypis 5.

1) ma na celu doskonalenie życia społecznego, racjonalizację polityki, a nie jedynie poznawanie zjawisk i zależności społecznych, budowanie teorii;

2) punktem wyjścia badań czyni społeczny problem praktyczny, a raie problem wynikający z potrzeb rozwoju dyscypliny;

3) organizuje wokół rozwiązywania społecznych problemów praktycznych współpracę i badania przedstawicieli wszystkich specjalności, które są właściwie dla zidentyfikowanego obszaru zainteresowań, a nie ogranicza się do analizy rzeczywistości społecznej jedynie za pomocą metod i pojęć jednej dyscypliny;

4) nie zadowala się jedynie „objaśnianiem świata”, lecz zakłada jedność poznania i działania, łączy badania w tok racjonalnej zmiany określonej wymaganiami „logiki praktycznego” działania” zwanej „tokiem postępowania celowościowego”;

5) zajmuje się określaniem stopnia podatności na wpływ różnych zmiennych społecznych, podczas gdy w badaniach dyscyplinowych chodzi głównie o związki między dwiema zmiennymi: zmienną zależną i zmienną niezależną;

6) rozwija nowe techniki korekcyjne (jak np. prowadzenie badań przez zespoły o rozmaitych powiązaniach z zainteresowanymi stronami) odmienne od metod replikacji badań dominujących w dyscyplinowym uprawianiu nauki;

7) preferuje badanie rezultatów celowych dążeń grup społecznych w miejsce dominujących w badaniach socjograficznych charakterystyk zbiorowości i procesów społecznych bez współczynnika usiłowań celowych przekształceń;

8) akceptuje w pewnych etapach badań i postępowania celowościowego (takich, jak formułowanie problemu, opracowywanie zaleceń i komunikowanie rezultatów badań) świat wartości zleceńodawcy, a jedynie w realizacji badań i analizie ich wyników przyjmuje wartości określone w kanonach metod badań akademickich;

9) formułuje problematykę i rozwija pojęcia, jakie nie występują w dyscyplinowanym uprawianiu socjologii (poza wyżej wymienionymi) — modele interakcji decydentów i ekspertów, formułowanie rekomendacja i projektowanie systemów społecznego działania, ustalanie i ocena relacji zakładanych celów, przyjmowanych wartości i stosowanych środków; stosowanie dostępnych i wypracowywanie nowych metod szacowania społecznej efektywności rozmaitych projektów wprowadzania zmian społecznych; analiza społecznych uwarunkowań stosowania badań społecznych i ich wyników;

10) uwzględnia w założeniach badań specyficzne cechy rozmaitych rodzajów polityki, jak na przykład: śledzenie przepływu i wykorzystania środków w przypadku polityki rozdziału określonych zasobów społecznych bądź rozróżnianie reakcji bezpośredniego wykonawcy i ostatecznego

zamierzonego rezultatu, a także w przypadku badań mających służyć podejmowaniu określonych decyzji — dostosowuje okres badań do terminów decyzyjnych.

Orientacja socjotechniczna jest sposobem uprawiania badań socjologicznych, służących wraz z innymi badaniami rozwiązywaniu problemów społecznych. Istotą socjotechniki jako metody jest projektowanie rozwiązań problemów społecznych na podstawie wyników badań naukowych odnoszących się do rozwiązywanego problemu i naukowa kontrola skuteczności realizowanych zmian.

Orientacja socjotechniczna określa nie tylko swoistą problematykę badań socjologicznych, swoiste pojęcia i metody, lecz także może w pewnych warunkach służyć weryfikacji zależności stwierdzonych w badaniach teoretycznych. Wśród warunków tych należy wymienić:

- systematyczną i odpowiednio rozciągniętą w czasie współpracę podmiotów sterowania społecznego i badaczy społecznych;
- stabilność zakładanych celów i akceptowanych wartości;
- oparcie relacji między zakładanymi celami i stosowanymi środkami na „przewidywaniach potestatywnych” i hipotezach uzasadnionych w badaniach teoretycznych;
- wdrożenie i realizacja projektu zmian przeprowadzone zgodnie z procedurami ustalonymi w projekcie;
- obserwacja i oszacowanie efektów zmian.

Wielka liczba zmiennych poddanych kontroli w toku tego rodzaju badań nasuwa potrzebę zastosowania metod elektronicznego przetwarzania danych.

Orientacja socjotechniczna zakłada możliwość poznawania rzeczywistości społecznej przez eksperymentalne próby tworzenia nowych układów, stosunków i systemów społecznego działania.

L'ORIENTATION SOCIOTECHNIQUE DANS LA SOCIOLOGIE

Résumé

L'auteur discute les idées sur la reorientation méthodologique de la sociologie postulées lors de la IVe Conférence des Sociologues à Poznań.

Dans le domaine de la connaissance des conditions de l'application des recherches et de leurs résultats en pratique on a fondé la thèse sur le besoin de la coopération continue des parties intéressées des politiciens et des chercheurs, organisé en tant qu'un processus de l'étude réciproque.

Dans le domaine de l'analyse des valeurs on a décrit les méthodes de fixer le modèle idéal de l'institution dans les indices de la disfonctionnalisation de l'institution et les valeurs fondamentales acceptées par la sociotechnique dans le socialisme.

On a fondé l'introduction de certains changements dans la procédure téléologique, tels que: 1) la formulation du besoin des changements et du problème pratique conceptualisés par des parties intéressées, en prenant en considération l'opinion des experts, 2) la fusion de la diagnose préliminaire avec l'évaluation des états des choses

et des mécanismes, utilisables dans la planification et la réalisation des systèmes désirés, et 3. la foundation du projet basée sur la conception du système idéal, où les critères de l'optimalisation sont les valeurs spécifiques du socialisme.

Dans le domaine de la typologie des variables prédisposées à la manipulation sociotechnique l'auteur propose les indices déterminant la force de l'influence du groupe relative à l'objet de l'influence. Selon l'auteur les perspectives de *policy research* américaine sont limitées par le fait que ces recherches sont poursuivies presque exclusivement pour les buts administratifs.

L'essentiel de la sociotechnique en tant que la méthode est la résolution des problèmes sociaux en s'appuyant sur les résultats des recherches relatives au problème posé et la vérification de l'efficacité des changements réalisés.

L'orientation sociotechnique sous bien de regards différente de l'orientation académique, non seulement détermine la problématique spécifique des recherches sociales, des notions spécifiques et méthodes, mais aussi peut dans des certaines conditions, mentionnées dans l'article, servir à la vérification des relations constatées dans les recherches théoriques.